

Teória stanoviska

(diskusie v súčasnej feministickej filozofii)

Etela Farkašová, FF UK Bratislava

Jednou z najdiskutovanejších koncepcií v súčasnej feministickej filozofii je tzv. standpoint theory - "teória stanoviska", v ktorej sa jednak vyjadruje zásadná kritika koncepcie "čistého" (univerzálneho, transcendentálneho a neutrálneho) rozumu, jednak sa v nej tematizuje s veľkou zaujatosťou vzťah poznania a moci, či v širšom zmysle: vzťah poznania a sociálnej pozície poznávajúceho subjektu. Nazdávam sa, že "standpoint theory" - vskutku sporne až polemicky prijímaná - patrí k najprovokujúcejším projektom v rámci feministického uvažovania, ktoré sa nevyhýbajú ani extrémnym polohám. Ak sa jej na jednej strane darí zvýrazňovať dostatočne nereflektované aspekty procesu poznávania, na strane druhej sama sa vystavuje úskaliam jednostrannosti. Táto teória zdôrazňuje väzbu medzi spôsobom (kvalitou) poznávania a životom (skúsenosťami) poznávajúceho; poznanie sa tu vysvetľuje ako proces determinovaný svojou materiálnou zakotvenosťou (materiálnosť zahŕňa telesnosť - včítane rodovosti, sociálnu pozíciu a sociálnu prax subjektu poznania). Vo vzťahu poznanie - život sa dôležitosť nepripisuje akémusi "univerzálnemu" životu, ale životu konkrétnemu, parciálnemu, t.j. životu v určitej sociálnej, historickej pozícii, ktorému zodpovedá poznanie z určitého stanoviska, poznanie spod určitého zorného uhla. Teória stanoviska sa sústreďuje primárne na pozíciu ženy, na stanovisko určené jej životom a skúsenosťami. V tomto zmysle však nepredstavuje iba kritiku "čistého" (univerzálneho, abstraktného), ne-situovaného rozumu, ale aj kritiku univerzálnej, abstraktnej kategórie ženy. Z dôrazu na sociálnu pozíciu vyplýva, že nie akákoľvek žena môže disponovať feministickým stanoviskom ako východiskom poznania. Feministické (ako aj každé iné) stanovisko je produktom sociálnej pozície; ženská skúsenosť ešte nemusí nevyhnutne vyústiť do feministického poznania (Harding, S.: *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from women's lives*. Ithaca, Cornell Univ. Press 1991, s.10-11); feministická perspektíva sa nezískava "narodením ženy" (biologicky), ale v procesoch filozofického a politického zápasu (Jaggar, A.: *Feminist politics and human nature*. N. York 1983, s.383-384). Ak na jednej strane teória stanoviska odmietaním univerzálnej kategórie ženy oslabuje dichotómiu "muž - žena" založenú na prirodzených rozdieloch (teda dichotómiu vedenú len po pohlavnej/rodovej osi), na strane druhej zdôrazňuje možnosť približovania stanovísk žien so stanoviskami iných marginalizovaných (utláčaných) skupín. Pokus o prekonanie dichotómie na základe rodu sa tak podľa S. Hardingovej spája s projektom utvárať politickú solidaritu, ktorá je založená na spoločných cieľoch (rodový rozmer sa v tomto prípade nielenže nevyčleňuje zo siete

iných faktorov, ako je napríklad etnická, rasová, triedna a iná príslušnosť, ale dokonca nechápe sa už ako ani jediný dominantný faktor).

Všeobecnejšie môžeme povedať, že táto teória chápe každé poznávacie stanovisko ako sociálne skonštruovaný spôsob poznávania, vysvetľovania a ozmysľovania sveta. Vyplýva z nej, že poznanie nikdy nezískava autonómny rozum, ale kognitívny aktér, ktorý je vždy sociálne, kultúrne a historicky situovaný (pojem situovaného, lokalizovaného poznania patrí v tejto teórii ku kľúčovým pojmom). V centre pozornosti, ako som už naznačila, je tu vzťah medzi poznaním a sociálnou (mocenskou) pozíciou toho, kto proces poznania realizuje. Všetky dôležité predpoklady poznávacieho procesu vníma táto teória v ich sociálno-historickej determinovanosti a vylučuje možnosť poznania, ktoré by bolo vyabstrahované zo siete takýchto podmienok. Zo spomínaného východiska dospieva táto teória k ďalšiemu tvrdeniu (a najmä toto sa stáva predmetom sporov) o tom, že existujú epistemologicky lepšie a horšie štartovacie pozície pre poznávacie procesy. V tomto zmysle predstavuje jednoznačne odmietavú reakciu na tradičnú filozofiu s jej vierou v univerzálne, objektívne, bez-perspektívne a hodnotovo neutrálne poznanie.

Podľa Sandry Hardingovej predstavuje táto teória jeden z prúdov vo feministických epistemológiách, ktoré naviazali na Marxove názory o deľbe práce a o vzťahu medzi pozíciou v spoločnosti a epistemologickou kompetenciou daného subjektu; v danom prípade sa zdôrazňuje viera, že príslušníci utlačanej skupiny majú epistemologicky privilegovanejšiu pozíciu, t.j. vhodnejšiu perspektívu na poznávanie sociálnych procesov, aj celej sociálnej reality. Táto špecifická perspektíva daná pozíciou marginalizovanej alebo utlačanej skupiny (alebo jedinca) môže prerásť do vlastnej ontologickej alebo epistemologickej koncepcie, ktorá garantuje isté prednosti. Subjekt poznania je podľa "teórie stanoviska" - na rozdiel napríklad od empiricistických epistemológií vždy "vtelesnený a viditeľný" tak, ako aj životy, v ktorých sa realizuje toto poznávanie, sú "viditeľné" - vo svojej telesnej a sociálnej situovanosti - a vždy prítomné v danom poznávaní (Harding, S.: Rethinking Standpoint Epistemology: "What is Strong Objectivity?" In: Alcoff, L. and Potter, E.: Feminist Epistemologies. New York: Routledge, 1993, s.63). Podľa tejto teórie je teda aj "rozum" fungujúci v rôznych epistemologických projektoch - včítane projektov vedeckých - vždy "formovaný" historickou situáciou a typom sociálnych síl, sociálnej štruktúry. Je preto ilúziou domnievať sa, že ľudský rozum by mohol nejakým spôsobom uniknúť svojej historickej a sociálnej situovanosti a je rovnakou ilúziou veriť v existenciu jedného, transcendentálneho vzoru, akéhosi univerzálneho štandardu, pomocou ktorého by bolo možné uskutočňovať rozhodovania medzi konkurujúcimi si poznávacími výrokmami.

Teórie stanoviska zdôrazňujú "vzťahové" aspekty skúsenosti a ženské kvality charakterizujú pomocou telesného uvedomenia, pomocou kontextuálnej a interakčnej senzibility. Treba azda ešte

poznamenať, že tieto koncepcie, hoci argumentujú v prospech rozlíšenia vedecky lepších a horších, produktívnejších a menej produktívnejších sociálnych situácií a pozícií vzhľadom na získavanie poznatkov (prioritne poznatkov o sociálnej skutočnosti), nechcú vyúsťovať do relativizmu. Podľa Nancy Hartsockovej, jednej z najznámejších predstaviteľiek "teórie stanoviska", ženy môžu dosiahnuť feministické stanovisko, ktoré nielenže funguje ako alternatíva alebo ako kritika abstraktnej maskulinity, ale ktoré navyše môže prispieť - zovšeobecniac možnosti prítomné v životných aktivitách žien - ku premene a naplneniu historických možností sociálneho systému ako celku: ľudské spoločenstvo by bolo potom štrukturované na základe rôznych vzťahov a väzieb - a nie na základe separácie a opozície (Hartsock, N.: Money, Sex, and Power: Toward a feminist historical materialism. Boston: Northeastern University Press, 1983, s.247).

Vpokuse zhrnúť Hartsockovej koncepciu, je možné vyčleniť 4 dôležité aspekty súvisiace s problémom "feministického stanoviska":

- a/ Hartsocková rozlišuje feministické stanovisko od stanoviska (a skúsenosti) žien vo všeobecnosti;
- b/ feministické stanovisko nie je podľa nej dané v ženskej skúsenosti per se, ale je dôsledkom takých špecifických foriem životnej aktivity a najmä praxe, ktoré súvisia so sociálnou deľbou práce;
- c/ feministické stanovisko zahŕňa kritickú reflexiu danej sociálnej pozície a sociálnej praxe;
- d/ cieľom "teórie stanoviska" je rozvinúť kritiku dominantného poznania a utvoriť poznanie alternatívne, ktoré by mohlo slúžiť ako báza pre projekty všeobecnej ľudskej emancipácie (Hartsock, N.: Money, Sex, and Power: Toward a feminist historical materialism. Boston: Northeastern University Press, 1983).

Viacere názory obsiahnuté v Hartsockovej koncepcii sa stretávajú s polemickým ohlasom; zo strany postmoderných teoretičiek je to predovšetkým výčitka na margo tendencie ku zovšeobecňovaniu a k univerzálnemu chápaniu ženskej pozície a praxe. Ako však upozorňuje napríklad Donna Harawayová, nejstvue iba jedna ženská alebo feministická (univerzálna) pozícia a ani iba jedno (univerzáne) stanovisko, ale naopak, jestvue množstvo rôznych ženských pozícií a stanovísk, z ktorých musia byť všetky zohľadňované. Donna Harawayová preto obhajuje potrebu viacerých rôznych epistemologických situovanstí - ako podmienky pre objektivitu; tvrdí, že parciálne, špecificky lokalizované kritické poznatky umožňujú utvárať "sieť väzieb nazvanú ako solidarita v politike a ako spoločná konverzácia v epistemológii". Harawayová takisto zdôrazňuje sprostredkovaný charakter poznania a každej skúsenosti, pričom toto sprostredkovanie závisí podľa nej najmä od sociálnej pozície a od mocenských vzťahov, ktoré rámcujú tvorbu poznatkov; spochybňuje však možnosť jednej univerzálnej ženskej a aj feministickej pozície (Haraway, D.: Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. Feminist Studies 14/1988, s.575-599).

Tvrdenie o existencii epistemickej privilegovaných pozícií vyvoláva medzi teoretičkami prudkú polemiku; pristavím sa pri názoroch poprednej teoretičky vedy Helen Longinovej, ktorá spochybňuje spomínané základné tvrdenie "teórie stanoviska". Podľa Longinovej proces produkovania poznatkov vyžaduje prítomnosť a aj vyjadrenie mnohých alternatívnych názorov, ktoré sú viazané na rôzne sociálne pozície - stanoviská a takisto vyžaduje, aby medzi týmito rôznymi pozíciami a názormi dochádzalo k vzájomnej interakcii, k vzájomnému ovplyvňovaniu. Dôležitý v procese tvorby poznania je podľa tejto autorky kritický dialóg, v priebehu ktorého sa reprezentujú všetky relevantné stanoviská a im zodpovedajúce perspektívy. Tento kritický dialóg má utvárať priestor, v ktorom sa garantuje rovnosť intelektuálnej autority pre všetkých členov komunity. Longinová argumentuje pre tento pluralizmus stanovísk ako pre dôležitý predpoklad tvorby poznania tým, že "nijaký segment komunity - či už s pozíciou mocného alebo bezmocného - si nemôže nárokovať status epistemickej privilegovanosti" (Longino, H.: *Subjects, Power, and Knowledge*. In: Alcoff, L. and Potter, E.: *Feminist Epistemologies*. New York: Routledge, 1993, s. 118).

Do vskutku živej diskusie o pozitívnych, ale aj negatívnych dôsledkoch "teórie stanoviska" zasahujú viaceré teoretičky - okrem už spomínanej S. Hardingovej alebo Donny Harawayovej je to napríklad Jane Flaxová alebo Nancy Fraserová. Názor poslednej z nich je v istom zmysle blízky Longinovej volaniu po viacerých rôznych pozíciách a názoroch, ktoré sú pre tvorbu poznatkov nevyhnutné. Fraserová sa dovoľáva neo-pragmatického prístupu; v súlade s ním je užitočné akceptovať pluralitu rôznych pohľadov a názorov, z ktorých možno nahliadať na skúmaný sociálny fenomén a z ktorých možno usilovať o jeho pochopenie. Fraserová upozorňuje aj na závislosť rozhodovacieho procesu o tom, ktorý z názorov je najlepší, od konkrétnej-partikulárnej situácie a od konkrétneho - partikulárneho cieľa (Fraser, N.: *Pragmatismus, Feminismus und die lingvistische Wende*. In: Benhabib, S., Butler, J., Cornell, D., Fraser, N.: *Der Streit um Differenz. Feminismus und Postmoderne in der Gegenwart*. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1993, s.157).

Bat-Ami Bar Onová, ďalšia popredná teoretička, poukazuje na viaceré problémy, ktoré vznikajú v súvislosti s tvrdením o epistemickej privilegovanosti sociálne marginalizovaných (utláčaných) skupín. Ak existuje v spoločnosti viac marginalizovaných skupín, je niektorá z nich epistemickej privilegovaná viac ako iné, resp. aké je kritérium privilegovanosti pre tieto skupiny, pýta sa táto autorka; môže byť epistemickej privilegovanosť chápaná ako funkcia vzdialenosti od centra skupiny? Nemenej problematická je jej ďalšia otázka týkajúca sa príslušnosti členov spoločnosti k viacerým marginalizovaným skupinám: možno azda v takomto prípade uvažovať o kumulatívnom charaktere epistemickej privilegovanosti? (Bat-Ami Bar On: *Marginality and Epistemic Privilege*. In: *Feminist Epistemologies*, s.89-90). Je očividné, že odpovedať na tieto otázky nemožno

jednoznačne a že vzťahy v nich naznačené odkrývajú množstvo problémov vyplývajúcich z "teórie stanoviska".

Podobne otázky, ktoré nastoľuje Sonia Kruksová, sa sústreďujú na vzťah parciálneho, diferencovaného poznania - a poznania všeobecne komunikovateľného, objektívneho; toto napätie formuluje autorka metaforicky ako problém úniku z "epistemológie provenancie". Kruksová prichádza k záveru, že tendencia k subjektivismu alebo relativizmu, ktorá je spojená s množstvom rôznych stanovísk, môže byť limitovaná vzťahom recipacity. Autorka verí, že je možné rozpracovať "teóriu stanoviska" ako teóriu mnohonásobných feministických stanovísk, ktoré nie sú navzájom ani totožné, no ani nie úplne odlišné. Poznanie je aj podľa Kruksovej vždy situované a zároveň praktické, vďaka čomu sa garantuje možnosť, aby bolo zároveň partikulárnym a všeobecným poznaním (Kruks, S.: Identity Politics and Dialectical Reason: Beyond an Epistemology of Provenance. Hypatia, Spring 1995/Vol. 10, No. 2).

Ukazuje sa, že "standpoint theory" na jednej strane podáva opodstatnenú kritiku tradičnej predstavy o autonómnom, transcendentálnom rozume, prispievajúc k odhaleniu jeho antinómií, no na druhej strane jej samej sú vlastné viaceré antinómie. Tá najvýraznejšia spočíva v tvrdení, že existujú epistemicky privilegované sociálne pozície, ktorými sú pozície marginalizovaných alebo utlačaných skupín (individuí) - a v následnej ambícii uskutočňovať na základe poznania získaného partikulárnymi skupinami s epistemickou privilegovanosťou, univerzálnu ľudskú emancipáciu. Kritizujúc univerzálnosť tradičného rozumu vyzdvihuje táto teória ideu "rozumu partikulárneho", rozumu s konkrétnou partikulárnou pozíciou, no na jeho báze - a v tom je jej spomínaná protirečivosť - chce tvoriť univerzálne sociálne projekty. Nesporným pozitívom "teórie stanoviska" je však tematizovanie vzťahu poznania a sociálnej pozície, (situovanej životnej praxe/ skúsenosti), ako aj poznania a moci, ktorému venujú pozornosť viacerí súčasní filozofi (zmieňme sa aspoň o M. Foucaultovi). Feministická "teória stanoviska" však v týchto skúmaníach prioritne zohľadňuje a zdôrazňuje špecifickosť ženskej pozície - ako pozície aktéra poznania; v tom spočíva jej nepochybné nóvum.